

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.067>
УДК 94[(477)+(438)]“1921/1939”

Володимир Потульніцький

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01601, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

E-mail: potulnytskyva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СПІВІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОНСЕРВАТИВНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ: ЛИПИНСЬКИЙ VERSUS ТОМАШІВСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

Автор статті, спираючись на джерела та методологію школи Анналів, вирізняє позиції двох провідних представників українського традиційного консерватизму як істориків, з одного боку, та політиків, з іншого, щодо ролі Польщі в історії українського народу та окреслення ними перспективи українсько-польських відносин. Автор виводить те спільне, що єднало обох мислителів у осмисленні ролі та місця Польщі в історії України та проектуванні перспективи взаємин між обома народами, так і акцентує увагу на тому відмінному, що в цьому питанні розводило обох монархістів по різні сторони дискурсу.

Автор визначає, що єднала обох мислителів як істориків насамперед визначена ними амбівалентна роль Польщі в історії українського народу. Польща, з одного боку, стала прикладом для України на шляху європеїзації та сприяла утворенню козацтва та гетьманства, а, з іншого, принесла Україні такі явища, як Гадяцька унія, шляхетська демократія та Варшавське перемир'я, які відіграли, на думку обох мислителів, негативну роль в історії України. Автор статті визначає і спільні погляди обох мислителів як чільних політиків монархічного напрямку на конструктивну роль ідеології українського консерватизму, який сприяв встановленню рівності у відносинах між обома народами. Спільні погляди обидва діячі виявили і на необхідність створення в Галичині консервативної територіальної групи, складеної з поляків та українців, що була би покликана сприяти налагодженню дружніх відносин між обома народами.

Серед відмінного в історичних позиціях обох українських мислителів щодо Польщі автор статті виділяє їхню характеристику польської політики українських гетьманів, зокрема Хмельницького. Відмінним для обох

мислителів як політиків стало трактування ними доречності орієнтації України на Польщу. Тут Липинський врівноважував роль Польщі та Москви, а Томашівський виразно протиставляв конструктивну, на його переконання, пропольську орієнтацію України усім іншим орієнтаційним напрямам. Автор відзначає, що Липинський пропонував сепарацію України від Польщі як ключову засаду української політики, в той час як Томашівський ставив Польщу Україні у приклад успішної реалізації прозахідного напрямку державної політики.

Ключові слова: українсько-польські відносини, український консерватизм, Липинський, Томашівський, школа Анналів.

Volodymyr Potulnytskyi

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
M.S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian
Archaeography and Source Studies
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatytska Street, Kyiv, 01601, Ukraine
E-mail: potulnytskyva@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

THE PROBLEM OF UKRAINIAN-POLISH COEXISTENCE IN THE UKRAINIAN CONSERVATIVE POLITICAL THOUGHT OF THE INTERWAR PERIOD: LYPYNSKYI VERSUS TOMASHIVSKYI IN THE FRAMEWORK OF EPOCH

While studying Polish-Ukrainian relations, outstanding Ukrainian conservative thinkers, namely Vjacheslav Lypynskyi and Stepan Tomashivskyi, focused mainly on the problem of distinguishing the role of Poland in the history of the Ukrainian people and on the issue of orientation towards Poland as a factor in the emergence of the Ukrainian state.

The role of Poland in the history of the Ukrainian people, according to conservatives, was twofold. On the one hand, it was Poland that paved the way for Ukraine to Europeanization, providing examples of state-style literature and culture. This constructive role of Poland was especially fruitful in comparison with the Asian influences of Moscow. In this context, the conservatives emphasized that these were the Poles who played a key role in the process of separating Ukrainians from Russia, promoting the rise and establishment of the Cossacks and the Hetmanate, as well as creating the very name "Ukraine".

Conversely, the conservatives negatively assessed the Treaty of Hadiach for Ukraine, which, in their opinion, was very rational, on the one hand, and contributed, on the other hand, to the extermination of the elite and aristocratic

democracy, and which disorganized the nobility and made it republican by eliminating its chivalrous essence and adding destructive anarchism instead. The conservatives also sharply assessed the Treaty of Warsaw between Petliura and Pilsudski.

Simultaneously, Ukrainian monarchists did not consider Poland a force that could play a role in the creation of the Ukrainian state, although they considered the territorial autonomy of Halychyna under Poland as the first stage in educating the citizens of Western Ukraine in the spirit of the state monarchical idea. They took the position of mutual understanding between Ukrainian conservatives and Halychyna Poles in achieving the autonomy of Ukrainian lands under Poland, although they condemned the concept of a federation of Poland and Ukraine in Halychyna under the conditions put forward by Halychyna Ukrainian National Democrats. Conservatives considered such a strategy doomed to failure without the creation of a conservative territorial group in Halychyna composed of local Poles and Ukrainians. Relying heavily on local Poles not affiliated with metropolitan Warsaw, they placed the main emphasis on the internal organization of the monarchists rather than on external allies, including Poland.

Keywords: *Ukrainian-Polish relations, Ukrainian Conservatism, Lypynskyi, Tomashivskyi, the Annales school.*

Попри значну кількість досліджень творчого доробку видатних українських мислителів В'ячеслава Липинського (1882-1931) та Степана Томашівського (1875-1930) лише окремі науковці намагались розглянути їхню спадщину із застосуванням певних методологічних конструкцій та підходів. Так, творчість засновника ідеології українського гетьманського консерватизму В'ячеслава Липинського вперше отримала методологічне осмислення в історіографії українського зарубіжжя у другій половині ХХ століття, коли низка американських діаспорних істориків українського походження розглянули надбання видатного мислителя на основі концептуалізації соціологічної теорії еліт (Ярослав Пеленський), авторської дефініції інтелектуальної історії як науки (Омелян Пріцак) і теорій нації і націоналізму (Євген Пизюр)¹. Починаючи з 1989 р. доробок обох мислителів почав розроблятися істориками в Україні і продовжує активно досліджуватись в українській пострадянській історіографії, де низка авторів здійснили спробу дослідити творчість видатного історика та політика на основі творчої імплементації концепцій політичної культури та соціології знання (Володимир Потульницький), теорії «історичних» та «неісторичних» народів (Віталій Масненко) та неоромантизму (Олексій Ясь)². Спадщина провідного галицького консервативного мислителя Степана Томашівського (1875-1930) діаспорними істориками на основі методологічних підходів не досліджувалась, проте отримала методологічне осмислення в українській пострадянській

історіографії, коли декілька істориків спробували застосувати до його творчості концепції традиційного консерватизму (Володимир Потульницький, Михайло Швагуляк) та неоромантизму (Олексій Ясь)³.

Окрім вищезгаданих дослідників, праці яких про В.Липинського та С.Томашівського мають теоретико-методологічне спрямування й історіософське підґрунтя, низка науковців зосереджувалась на фактографічній стороні діяльності обох теоретиків традиційного консерватизму. Серед них виділяються імена Юрія Терещенка й Тетяни Осташко, Ігоря Гирича, Надії Халак, Кирила Галушка, Степан Гелея та інших. Проте окреслити проблему, яка винесена у назву нашої статті, спробував лише Ігор Гирич, який у своїй монографії, присвяченій В.Липинському⁴, поєднав обидва компоненти дослідження: фактографічну історію та історію інтерпретаційну, хоча й не застосовував при своєму аналізі якоїсь методологічної складової. Дослідник схематично подав відмінності між позиціями В.Липинського та С.Томашівського щодо польського питання. Тут Ігор Гирич виділяє два засадничі пункти розходжень, за якими різнились погляди обох теоретиків на польсько-українські взаємини: 1. ставлення до ідеї будівництва нації у межах польської автономії; 2. вироблення в цьому контексті політики щодо польських урядових кіл⁵.

Не маючи розходжень з Ігорем Гиричем щодо обох виокремлених ним відмінностей у баченні В.Липинським та С.Томашівським суті українсько-польських взаємин, ми намагаємося подати в цій статті цілісну й мультиперспективну панораму цього питання й розглядаємо не лише те, що роз'єднувало мислителів, але й те, що їх об'єднувало у баченні проблеми та специфіки українсько-польського співіснування. У процесі аналізу на основі вивчення комплексу джерел ми виділяємо чотири засадничі пункти розходжень і три спільні ідеї, притаманні баченню обома теоретиками, як істориками, з одного боку, та як політиками, з іншого, досліджуваного в статті питання.

У цій праці здійснюється перша спроба в українській та зарубіжній історіографії розглянути творчість обох мислителів на основі методологічного впровадження ідей класиків французької школи Анналів. Тут методологічно важливою для автора є теорія П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu) про існування різних полів суспільного простору (наприклад, академічного, інтелектуального, політичного), кожне з яких характеризується своєю окремою своєрідністю, специфічним видом практики, відносною автономністю та можливостями⁶. У своїх дослідженнях П'єр Бурдьє розташовував роль інтелектуала між ролями вченого й політика й подав соціологічну диференціацію академічного та політичного полів у контексті дослідження суспільних структур.

У цьому сенсі, з огляду на відсутність одностайності щодо трактування ролі Польщі та поляків в українській історії серед різних представників ук-

раїнського консерватизму автор аналізуватиме погляди обох чільних представників цього напрямку на польську проблему, виокремлюючи їхні погляди і презентуючи їх як істориків українсько-польських відносин та як політиків, які ставили цю проблему у своєму проєктуванні майбутнього обох націй.

Автор статті визнає, що в обох мислителів були виразно присутні як академічне, так і політичне поле як сусідні сегменти суспільної дійсності (у сенсі П'єра Бурдьє). Вони обидва були істориками, але брали також активну участь у політичному житті. Варто відзначити, що в часи визвольних змагань і особливо в еміграції роль політика у обох переважала над роллю інтелектуала-науковця. Тому автор вважає за потрібне в цій статті виокремити їхні роздуми над історією Польщі й польсько-українських відносин як науковців-дослідників від здійснених ними історичних інтерпретацій цих взаємин під час проведення конкретної політичної діяльності. Для цього автор, проаналізувавши їхні погляди на проблему українсько-польських відносин, виокремлює основні засадничі ідеї, які вони висували в контексті дослідження тих чи інших аспектів історії обох народів та в обґрунтуванні власних проєкцій їхнього майбутнього.

І. В'ячеслав Липинський. Роздуми В'ячеслава Липинського щодо Польщі та поляків концентрувалися довкола розгляду ним таких основних тем, як: 1. Відносини України та Польщі в історичній ретроспективі; 2. Значення та роль Польщі у долі українського народу; 3. Розгляд орієнтації на Польщу в контексті проблем українського державотворення. Розглянемо ці роздуми детальніше.

1. В. Липинський як історик щодо відносин України та Польщі в історичній ретроспективі

Проповідуючи ідею монархії як консолідуючого чинника українського суспільства, В. Липинський посилається на існуючі історичні відмінності між народами поневоленими, які завжди лишаяться державними націями з тієї причини, що їх придушує і позбавляє незалежності чужоземна країна, і народами недержавними, на територію яких чужоземна влада приходиться, зазвичай, унаслідок запрошення її частиною цього народу. До перших можна віднести поляків, до других – українців. Перші не зв'язані органічно з чужоземною владою, відчувають поневолення цією владою, мають всі елементи, потрібні для побудови власної держави, і відразу її відбудовують, щойно ослабне зовнішній чужоземний натиск. Такі держави всю свою увагу й енергію зосереджують на зовнішній політиці, пошуках союзника, який допоміг би позбутися чужоземного гніту⁷.

Тому В. Липинський вважає, що у відносинах України з Польщею слід, насамперед, висувати на перший план момент політичний: «відділення від Варшави Української землі, що значить відділення від Польщі всіх украї-

нотворчих, польських або культурно полонізованих (=європеїзованих) верхів»⁸. Цю тезу він ілюструє прикладом Богдана Хмельницького. На думку науковця, перед гетьманом поставало два шляхи: «або скерувати всю національну енергію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Речі Посполитої зробити українською національною справою, – або, пірвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енергію на організацію власного державного життя поза межами Речі Посполитої»⁹. Богдан Хмельницький обрав другий шлях, і на переконання В. Липинського, не помилився. Тому-то гетьман «...вিনিщив як польських, так і українських, то плюючих собі в фізіономії, то цілуючихся демократів, і в той спосіб знищив до тла на Україні польські демократичні республіканські форми державного життя; в завойованій в той спосіб верху Україні він установив українську монархічну владу Гетьманську...»¹⁰.

Окрему роль у контексті встановлення відносин України та Польщі відіграла й відіграватиме, на переконання В. Липинського, Галичина. Водночас учений проводить розючу відмінність у відносинах Галичини та Польщі в епоху розвинутого середньовіччя, коли західноруські землі були на рівних із Польщею в паритетних державно-політичних династичних взаєминах, і в модерну добу, коли Галичина та Польща перейшли до стану взаємовідносин, які складаються між колонією та метрополією. В середньовічну епоху саме в «північно-західних окраїнах», куди входила й Галичина, відбувалась «боротьба старої «руської» культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових ухадників з розбещеними «кремовими королев'ятами». Причём стара «руська» культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшості вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі»¹¹. Тоді відносини між двома державно-політичними суб'єктами були паритетними й рівними, і від цього відштовхувались і витоки взаємин між ними.

Натомість у ХХ столітті, коли Галичина і Польща перетворились, відповідно, у колонію і метрополію, політика, на думку Липинського, вимагала застосування зовсім відмінної від епохи середньовіччя стратегії і тактики. У своєму листі від 3 лютого 1927 р. до українського політичного діяча, організатора Національно-Демократичної партії Галичини Володимира Бачинського (1880-1927), котрий стояв за проведення прямих перемовин своєї партії з Варшавою з метою втілити концепцію федерації Польщі та України, В. Липинський називає тактику галицького політика хибною, оскільки, на його думку, такий крок без попередньої підготовки в Галичині сильної консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців, був приречений на невдачу. «Без попереднього порозуміння з місцевими консервативними поляками, – пише вчений, – Ви від Варшави ніколи нічого не

доб'єтесь і, переговорюючи безпосередньо з нею, наразите себе тільки на великі прикrostі. Колонія від метрополії може добитись чогось тільки тоді, коли вона потрапить використати незадоволення з метрополії тих, хто владу метропольну в колонії представляє, а таке незадоволення з Варшави серед місцевих консервативних поляків тепер єсть»¹². Липинський, натомість, стояв на позиції порозуміння українських консерваторів з галицькими, а не варшавськими консерваторами у справі досягнення ними спільними зусиллями територіальної автономії для українських земель під Польщею¹³.

Успіх такої тактики має залежати, за Липинським, від належного врахування того факту, що поляки стосовно «кресів» завжди намагатимуться прилучити до Польщі, окрім Східної Галичини, ще й Волинь та Поділля¹⁴. «Війна за поширення польської «цивілізаційної місії» на Сході, – пише Липинський, – це одинока сила, якою держиться Пiлсудський і Польська республіка»¹⁵. Про свою підтримку незалежності Галичини В. Липинський зазначав ще в листі до Дмитра Дорошенка від 5 листопада 1918 р., де, зокрема, писав, що «ми війни з Польщею не хочемо, але зачеплені будемо оборонятись, а державно-суверенні права Галицьких Українців до їхньої землі вважаємо слухними і будемо їх піддержувати»¹⁶.

2. В. Липинський як чільний політик про значення та роль Польщі в долі українського народу

Значення, місце та роль Польщі в долі українського народу В. Липинський розглядає з двох основних перспектив: позитивної та негативної. Позитивом для України та українців він вважає приклад польської літератури, яка всіляко глорифікує своїх історичних діячів, описуючи їхні чесноти, вчинки та успіхи, здобуті на полі бою чи у справі державного будівництва. «Перегляньте, – пише науковець у листі від 22 лютого 1930 р. Дмитру Дорошенку, – тогочасну [часів ХІХ та ХХ століть. – Авт.] польську літературу. Скільки Ви знайдете різних видань, присвячених обороні тих чи інших провідників, скільки Ви знайдете боїв, що за «гонор» тих провідників велися. Бо державні народи дбають за честь своїх людей, а недержавні цього інстинкту не мають»¹⁷.

Особливо позитив, який В. Липинський приписує Польщі, виграє в порівнянні з Москвою, яку, як він вважає, ніколи не можливо європеїзувати, на противагу Польщі, яка є і була Європою й на шляху європеїзації може служити для України певним прикладом. «Як не європеїзувати Московщину, – зазначає він з цього приводу, – вона Московщиною і останеться. А тут на Україні на пограниччю двох культур – європеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до Московщини»¹⁸. Звичайно, Липинський усвідомлював, що обидві домінуючі нації – росіяни й поляки – чинять на Україну тиск і насильство, але проводив відмінність у цьому тиску, зазначаючи, що «в цім вся суть ріжниці відношення до Польщі, що слабо б'є, і до Москви, що лупить без пардону»¹⁹.

Негативна роль Польщі в українській історії розглядається вченим як у згубній ролі для України ідеї «триєдиної Польщі», висунутої певними польськими та українськими політичними колами в середині XVII ст., так і аналогічній деструктивній ролі шляхетської демократії, яка була основною ланкою політичного життя Речі Посполитої в епоху пізнього середньовіччя та ранньонового часу. Теорія «триєдиної Польщі» (Польща, Русь і Литва) стала згубною для України, оскільки, як пише Липинський, вона «йшла в парі з фізичним винищенням (засланням найбільш активної гетьманської старшини в Сибір, зведенням зі світу цілої плеяди Виговських і Богунів, яких розстріляла Польща), сильною політичною дегенерацією і національним упадком носителів цієї ідеї: української козацької та шляхетської верстви і викликала українську демократичну реформацію, яка тільки «в народі» стала бачити спасення української національної справи»²⁰. Він вважає цю теорію раціональною і виразно протиставляє їй стихійний переможний ірраціоналізм, який був притаманний діям Богдана Хмельницького.

Негативну роль, яку спричинила для історії обох народів – польського та українського – ідея шляхетської демократії, В. Липинський аналізує, виводячи цілу низку причин деструкції, яку, на його переконання, ця демократія спричинила і низку наслідків, до яких вона привела. Ось вони: а) саме під впливом демократизації шляхта перестала бути організованим класом лицарства, перетворилась на «розпорошену хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю республікою, перекинувши одночасно всю організацію продуктивної матеріальної праці – з одного боку на зовсім чужі для нації (переважно жидівські) елементи, а з другого – на пасивну масу, позбавлену в кінці (подібно як і демократії афінській, наприклад) всяких прав і тієї охорони закону...»; б) саме за панування шляхетської демократії необмежена влада суверенного «шляхетського народу» опинилась у руках вічно воюючих між собою «зажерливих і анархічних магнатів, що для своїх цілей суверенні голоси і симпатії цього «народу» у той чи інший спосіб купували.»; в) шляхетська демократія породила неприродний добір, коли в «креси» стала емігрувати, асимілюючись там, найбільш лицарська частина польської шляхти, і, навпаки, до лав шляхти польської стала вливатись «найбільш «індивідуалістична» і недисциплінована литовська, українська та білоруська шляхта, яка в польськості і в охороні чужої для неї польської держави шукала захисту для свого власного безсилля, своєї анархічності і своєї неорганізованості супроти своїх місцевих, сильніших ніж в Польщі, пасивних мас»²¹. У результаті саме шляхетська демократія, за Липинським, призвела до втрати шляхтою своєї єдності та лицарськості, до розкладу лицарсько-земельного класу, до анархії, і врешті-решт, – до падіння польської держави.

3. Розгляд В. Липинським як політиком орієнтації на Польщу в контексті проблем українського державотворення

Не міг оминати у своїх роздумах В. Липинський і проблеми зовнішньополітичної орієнтації, яка завжди поставала перед українськими державотворцями, вказавши на сутність та загрози, які зможе спричинити вибір орієнтації саме на Польщу. Липинський усвідомлює, що українці зазнавали від поляків тривалого гноблення, а Галичина в міжвоєнну добу так само продовжує перебувати під польським гнітом. Для визволення від польського гніту громадянам західноукраїнських земель необхідно завоювати територіальну автономію, яку вчений розглядає як перший етап для виховання громадянства цих земель у дусі державницької монархічної ідеї. Територіальна автономія, на думку Липинського, може бути здобута лише спільними зусиллями місцевого громадянства Галичини незалежно від національності. Порозуміння українців із місцевими поляками проти централістичного панування Варшави – єдиний шлях, яким може відбутись політичне визволення західноукраїнських земель.

Загалом Липинський не вважав Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль у майбутньому творенні української держави. Навіть здобуття територіальної автономії від Польщі він розцінював як бажаний, але далеко не першорядний і вирішальний крок у майбутніх подіях. «Не від Польщі, – пише В. Липинський О. Назаруку, – залежатиме майбутня доля України, тому на якусь особливу тактику тут розраховувати не варто. Ви собі уявляєте, що ми напередодні війни Польщі з більшовиками. Я в це не вірю. А друге: хай історик професор Томашівський скаже: чи здійснилася хоч одна згода з Польщею. Які дані, що тепер має бути інакше?»²². Липинський радив українським консерваторам не наслідувати політичних методів поневолених, але державних націй – поляків та чехів, бо це лише загальмує процес визрівання політичної свідомості українців. «...Хто каже, що нас як Чехів або Поляків може визволити якась «Антанта», той готує руїну Україні. Процес створення влади, процес завоювання, через який не пройшла, а мусить пройти всяка недержавна нація, не може бути замінений для неї так, як для нації колишніх місцевих завойовників. Таких завойовників недержавна нація ще не має і, щоб стати нацією державною, вона їх мусить сама на місці (а не десь «в Версалі») мати. Без цього перемога сторонніх сил над місцевою чужоземною владою визволить тільки нашу внутрішню анархію»²³.

Водночас Липинський покладав великі надії в українському державотворенні на місцевих, зв'язаних з метрополією Варшавою, поляків. Він застерігав українців від нерозважливих закликів до їхнього винищення, замість того, щоб заохочувати ці сили до створення на українській землі своєї власної держави. «Нації поневолені, – зазначає мислитель, – маючи в собі свої власні державницькі консервативні елементи, можуть собі позво-

лити на винищування «чужинців». Нації недержавні, яких вся організуюча державно-творча здатність завойована власне в оцих місцевих «чужинців», нищать разом з ними в самім зародку всю власну націю і державу»²⁴.

Липинський виділив три політичні орієнтації для України: орієнтація на Польщу, орієнтація на Росію контрреволюційну й орієнтація на світову революцію та Росію більшовицьку. Кожна з цих орієнтацій пов'язана з надією на допомогу Антанти або ж на допомогу Німеччини, і кожна має своїх прибічників. «І Польща, і російські антибільшовики, і російські більшовики, всі вже мають своїх «самотверженних малороссиян», а конкурувати з тим типом наших земляків, це справа безнадійна... Ані Польща, ані більшовицька, ані протибільшовицька Росія не будуть будувати Україну, бо їм ніякої України не потрібно. Їм тільки треба в даний мент використати фікцію України при допомозі зорієнтованих на них українців»²⁵.

Липинський вважає, що замість орієнтації на Польщу потрібна від Польщі рішуча сепарація. Аргументи, які він кладе в основу визначення політичного шляху, скерованого на відсепарування від Польщі, пояснюються виникненням українського державно-національного руху як явища суто європейського, але аж ніяк не азійського. Всі інші подібні рухи, що знайшли своє оформлення на Заході та в Польщі – так само європейські за походженням. Без такої сепарації, Україна, на переконання Липинського, ніколи не реалізується як державно-політичний проєкт. «Без політичної сепарації від Польщі, – пише вчений, – не може бути України. Так само, як не могло бути Польщі без політичної сепарації, без одрізання в другій половині XII ст. пуповиння від її матері – Німеччини. Доки Україна політично не одсепарується від Польщі, всі йдучі з Польщі або через Польщу українотворчі елементи, чуючи за собою піддержку Варшавської метрополії, не будуть в стані вповні українізуватись, тобто злитись в одну цілість з малоруською народною масою і перетворити цю племінну масу в націю. Україна, через свої творчі верхи в одно політичне тіло з Польщею зв'язана, буде гнити і умирати разом з Польщею, як умирає мати з дитиною, що не може від неї народитись. Одсепаруватись од Польщі, але так, щоб не утопитись в руськім морі – ось проблем, остаточного розв'язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ»²⁶.

II. Степан Томашівський. На відміну від Липинського, Степан Томашівський у своїх поглядах на Польщу та її роль в українській історії і політиці зосереджувався довкола двох інших питань. Вони стосувалися, по-перше, з'ясування суті як негативної, так і позитивної ролі поляків в українській історії; по-друге, виокремлення тенденцій до зближення обох народів, які себе виявили в минулому і можуть відіграти певну роль у майбутньому, зокрема питання автономії українських земель під Польщею, яке порушував, як зазначалось вище, і Липинський.

1. З'ясування С. Томашівським як істориком суті амбівалентної (негативної і позитивної) ролі поляків в українській історії

Розкриваючи перше питання, слід зазначити, що Томашівський загалом негативно оцінював анексію українських земель Польщею, яка мала місце у XIV ст. Історик стверджував, що під владою Польщі становище українського народу було досить важким у всіх сферах життєдіяльності: економічній, політичній та національній. Причини цього важкого, а подекуди нестерпного становища вчений вбачав у внутрішній політиці Речі Посполитої: накладення панщини, непосильних податків на зубожіле населення, перетворення Галичини на джерело сировини, недопущення самостійного економічного розвитку українських земель і скріплення власного самозахисту. Все це, на його переконання, унеможливило спроби українського народу добитися самостійного державно-політичного розвитку та впорядкувати на цих основах власне життя. «Без великої пересади, – пише він, – можна сказати, що Польща при кінці XVIII ст. відступила українські землі чужим державам у мало-що сильнішим стані, аніж їх набула»²⁷.

Деструктивна внутрішня політика Речі Посполитої щодо українських територій і захисту її населення особливо виявила себе в середині XVII ст. У цей час, за підрахунками історика, демографічні втрати Львівської землі становили 60 відсотків населення. «Стан перед катастрофою, – зазначає Томашівський з цього приводу, – подамо найнижчий 100 тисяч, а по ній як найвищий 40 тисяч. З того виходить загальне зменшення людності на 60 тисяч чоловік»²⁸. Такі колосальні демографічні втрати вчений пояснював наслідком польсько-української війни, руйнівних переміщень польських військ та внутрішньої політики Речі Посполитої, яка була скерована своїм вістрям на тотальне недопущення будь-якого конструктивного розвитку українського народу та унеможливлення його державного життя у будь-якій формі.

Негативну роль для розгортання польсько-українських відносин відіграли, на думку Томашівського, і політичні плани та дії Симона Петлюри. Називаючи Польщу «відвічним ворогом України», історик всі пропольські заходи Петлюри, його мир з Пілсудським, спільні дії з поляками проти більшовиків і перехід західноукраїнських земель до складу Польщі записує тільки в негатив, на якому аж ніяк не можна будувати подальші відносини між обома народами. До таких деструктивних воєнних та дипломатичних заходів Петлюри вчений записує «віддання Західних українських Земель відвічному ворогові України – Польщі, запроторення великої частини української армії в польські табори, розстріл українського патріота-героя полковника Української Армії – Болбочана»²⁹. Проте головну вину, яку Томашівський покладає на Петлюру, він вбачає в ініційованому останнім Варшавському порозумінні між поляками та українцями від 20 квітня 1920 р.,

яке, за його словами, було підписане «розпаленим залізом на спині західного відлому української нації». Історик впевнений, що з остаточною поразкою С. Петлюри Польща втратить політичне і моральне право на володіння західноукраїнськими землями³⁰.

Негативно для польсько-українського розуміння Томашівський оцінює й відому Гадяцьку унію, яка була запроєктована й укладена між гетьманом Виговським та Річчю Посполитою 16 вересня 1658 р. Попри те, що в цій угоді найкраще виявилась державницька течія, оскільки тут існувала концепція відновлення князівства Руського з ясною політичною конституцією та з чітко окресленою територією, Томашівський вважає, що насправді ця угода була вигідна лише Польщі. Хоча ратифікація Річчю Посполитою цієї угоди стала символом зміни самої Польщі у ставленні до України, яка була визнана поляками як держава шляхти, де теж існує нобілітет (властиво руський, який прагне до реставрації цього князівства Руського, тобто свого князівства як держави) рівний їхній шляхті, у галицького консерватора ця угода отримує зовсім протилежну оцінку. «...В принципових справах, – пише історик, – Польща виявила давню непоступливість. Українці домагалися, щоб утворене було окреме Велике Князівство Руське – на зразок Великого Князівства Литовського, щоб у склад його входили також західноукраїнські землі... Але всі ті домагання поляки відкинули – не погодилися на державну рівноправність України, а дали тільки автономію, і то лише для самої Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську державність. Так Гадяцький договір у самій своїй основі не міг вдовольнити українських державників; це була тільки хвилинна комбінація, що не могла розраховувати на довговічність»³¹.

У своїй оцінці Томашівський настільки перейнятий ігноруванням угодою долі західноукраїнських земель, що навіть не акцентує увагу на тому, що з польської сторони Гадяцька унія була ратифікована, і що це знаменувало той факт, що Польська Річ Посполита станом на 1658 рік стала іншою державою, яка визнала Україну собі рівною.

Водночас Томашівський відзначав і позитивну роль, яку поляки, на його думку, відіграли в українській історії. Він вважав, що саме поляки зіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі. Якщо, за Томашівським, Україна часів визвольних змагань взяла від часів удільних князівств XIII ст. з символіки лише тризуб, який став гербом УНР, то з історією Польщі були пов'язані козацька і гетьманська традиції, вже не кажучи про те, що польська історія витворила й саму назву Україна. «...Ідеал історичної козацької України, – пише він із цього приводу, – припадає в дійсності на добу, коли всі майже українські землі входили в склад Речі Посполитої. Найліпший доказ маємо у виборі українських історичних героїв. Маємо, що правда, на чолі тих героїв Хмельницького, людину, як на минуле України,

будь-що-будь гігантчну, та побіч нього бачимо такі постаті як Сагайдачний, як Виговський, як Дорошенко, як Мазепа, як Орлик, а з історії культури як Могила, – людей, що не персоніфікують антитези і суперечності між змаганнями української людності та історичною місією Речі Посполитої. Одним словом, засіб історико-політичних уявлень сучасного українця в 9/10 узятих з історії Польщі, є продуктом її розвитку – проява, що її поляки дивним способом не досягнули»³². Ця проблема великого впливу на Україну з боку Польщі, котрий поляки здійснювали упродовж середньовічної та новочасної доби, іноді несвідомо, науково, на думку історика, ще не розроблена. Тому широкий загаль не уявляє собі розмірів польського впливу на Україну.

Під впливом польської дійсності, на переконання Томашівського, формувалася й українська національна психіка. Цей вплив був цілком природним та органічним, якщо брати до уваги ту обставину, що процес формування національної індивідуальності українців ще не був остаточно завершеним. Тому твердження низки польських істориків, політиків та публіцистів про українство як про витвір австрійської інтриги вчений вважав історичною нісенітницею. «Якщо українська національна думка необхідно вже мусить мати печатку чужої інтриги, – пише він, – то хіба в першій мірі польської...»³³. У підкріплення свого твердження вчений згадує сутність політичної програми Хмельницького. Він відзначає, що провідною ідеєю гетьмана була широка політична й культурна автономія України в межах польсько-литовської Речі Посполитої, тобто той факт, що орієнтація гетьмана була польська. Цій ідеї гетьман, на його думку, залишався вірним до кінця життя³⁴.

2. Виокремлення С. Томашівським як політиком тенденцій до зближення обох народів

На ґрунті позитивного впливу поляків на Україну, який слід, на думку Томашівського, ніколи не забувати, та впливу деструктивного, який не слід повторювати, історик виокремлював тенденції до зближення обох народів, які на основі традицій минулого можуть повстати. Тенденції до зближення диктуються для нього, насамперед, тим фактом, що поляки, нарешті, виявили себе на початку ХХ століття як раціоналісти та вмілі тактики. Як позитивний приклад гострого відчуття політичної ситуації і відповідно правильного вибору установок С. Томашівський наводив приклад повоєнної Польщі. За його словами, близько дев'яноста відсотків поляків до війни були монархістами, орієнтувалися на три династії та вірили в успіх монархічної ідеї. Монархічній польській ідеї були підпорядковані величезні зусилля та жертви, яких зазнали поляки під час обох невдалих повстань 1830-х і 1860-х рр. Проте настав час і всі вони за 24 години стали республіканцями, оскільки зрозуміли, що за цих обставин інша, не республіканська, Польща

є абсолютно неможливою. Натомість українці в 1917-1919 рр. завзято боролися між собою за програми. Отже, добрими тактиками є ті, що не лише вдало використовують політичну програму, а й, що нерідко буває, діють, незважаючи на теоретичні настанови, а інколи й усупереч їм³⁵.

С. Томашівський ставив питання, в якому напрямі і в якій площині можна сподіватися деякого зближення позицій взаємно ворогуючих сторін, і хто має започатковувати зближення. На це питання він давав однозначну відповідь: ініціатива має виходити виключно від польського уряду. «Маю глибоке переконання, – писав він, – що безпосереднім наслідком такого кроку була-б значна поправа в теперішніх польсько-українських взаєминах. Не доведе воно, очевидно, до ідилії, боротьба, йтиме, звісно, і далі, одначе вона вийде з зачарованого кола негачії, переміниться в легальне суперництво і ступнями творитиме нові форми політичної симбіози, для якої провідним ідеалом для обох громадянств повинна бути міжнародна солідарність обох народів і їхня спільна історична місія»³⁶. Першим кроком на шляху до зближення обох народів має стати, за Томашівським, здобуття необхідної автономії західноукраїнських земель від Польщі та утвердження в ній власних законодавства, адміністрації, освіти й армії³⁷.

Висновки

Відмінне.

А. Історична оцінка ролі гетьманів. Відмінними були погляди обох консервативних мислителів і на оцінку історичної ролі гетьманів в історії українсько-польських відносин. Так, В'ячеслав Липинський називає курс Хмельницького на розрив із Польщею стратегічно правильним. У розумінні Томашівського Хмельницький символізує ворожу й хибну проросійську орієнтацію. Якщо Липинський звинувачує Польщу у знищенні Виговського та Богуна, то Томашівський постаті Сагайдачного, Виговського, Дорошенка, Мазепи та Орлика характеризує як репрезентантів прозахідної орієнтації та як особистостей, що не персоніфікують антитези й суперечності між змаганнями української нації та історичною місією Речі Посполитої.

Б. Цивілізаційний вимір відносин із Польщею. В. Липинський виразно протиставляв Захід, куди включав папство, та інші латинські держави, серед яких і Польщу, Сходові, де він розміщував осередки православ'я, зокрема Візантію, балканські держави та Росію. Обидва цивілізаційні ареали в минулому України він трактував не як взаємовиключні, а як такі, що можуть згодом інтегруватися як джерела українського культурного типу. Прагнення знайти діалектичну розв'язку між сепарацією від Польщі в такий спосіб, щоби водночас не потрапити під згубний вплив Москви, він вважав основною проблемою, яка має бути розв'язана українством. Натомість Томашівський відводив польській державі ледь не ключове місце в налагодженні зв'язків між Заходом та Україною. Визнаючи, що тривала належність

України до Польщі допомагала відокремленню українського народу від російського, він водночас стверджував, що боротьба з Польщею скріплювала відносини зі Сходом.

В. Орієнтація на Польщу. Липинський не вважав Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль у майбутньому творенні української держави. Він не радив українцям наслідувати шлях Польщі та її політичні методи на шляху до державності, бо це, на його думку, гальмує визрівання національної свідомості українців. Вважав, що замість орієнтації на Польщу потрібне від неї рішуче відсепакування. Томашівський, натомість, вважав приклад повоєнної Польщі для України гідним для наслідування в раціональному й тактичному вимірах, коли більшість поляків за добу стали республіканцями й залишили позаду свої колишні монархічні вподобання.

Г. Налагодження відносин із Польщею. Липинський як політик категорично виступав проти будь-яких перемовин із Польщею. Вже в 1920 р. він виступає з відкритою критикою угоди між Пілсудським та Петлюрою, висловившись, що війна за поширення польської «цивілізаційної місії» на Сході – це одинока сила, якої тримається Пілсудський і Польська республіка, і яка по суті є деструктивною для України. Як монархіст та головний ідеолог українського традиційного консервативного руху Липинський орієнтувався на союзників гетьманської держави 1918 року – Німеччину та Австрію. Натомість Томашівський у 1929 р. висловився за необхідність пошуку політичного компромісу українців з Польщею в обмін на встановлення автономії для Східної Галичини в межах Другої Речі Посполитої, а також за створення Українського університету у Львові. На переконання галицького консерватора така автономія буде допоміжною в майбутній боротьбі за об'єднану Україну, якій має передувати «політика дрібної праці», тобто інтенсивна робота, скерована своїм вістрям на зміцнення національних сил у межах польської держави.

Спільне.

А. Роль Польщі в історії українського народу. Цю роль обидва консерватори оцінювали двояко. Позитивну оцінку в них отримала роль польської літератури, європейський характер самої Польщі як держави та її шлях до європеїзації, які, на думку консерваторів, мають бути зразком для українців. Особливо цей приклад виграє порівняно з впливами московськими. Консерватори вважали, що саме поляки відіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі, сприяли постанню та утвердженню козацтва й гетьманства, витворили саму назву «Україна». Політичними поляками були й основні українські герої, національна психіка яких формувалася під впливом польської дійсності. Водночас консерватори негативно оцінювали для України Гадяцьку унію, котра, на їх переконання, була дуже раціональною, з одного боку, і сприяла винищенню еліти, з іншого, та шляхетську демократію, яка дезорганізувала шляхту і

зробила її республіканською, вихолостивши з неї лицарську сутність, і, на томість, додавши згубного анархізму. Різко негативно консерватори оцінювали і Варшавське порозуміння між Петлюрою й Пілсудським.

Б. Погляди на конструктивну роль традиційного консерватизму в історії польсько-українських взаємин. Високо підносячи Богдана Хмельницького та вважаючи створену ним державність зразком для встановлення в Україні монархічної державної гетьманської влади, українські монархісти покладали гетьману в заслугу винищення польських та українських демократів та польських демократичних форм державного життя. Не менш високо оцінювали консерватори й боротьбу старої руської культури з польською на теренах Галичини, де перша виступала культурою консерватизму і традиції. Саме український консерватизм, на їхнє переконання, забезпечив паритетність і рівність у відносинах між обома народами.

В. Місце Галичини в налагодженні українсько-польських взаємин. Хоча українські монархісти не вважали Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль при творенні української держави, вони розглядали територіальну автономію Галичини під Польщею як перший етап для виховання громадянства західноукраїнських земель у дусі державницької монархічної ідеї. Вони стояли на позиції порозуміння українських консерваторів із галицькими поляками у справі досягнення автономії українських земель під Польщею, хоча і засуджували концепцію федерації Польщі та України на галицьких теренах у новітніх умовах, яку висували галицькі українські націонал-демократи. Консерватори вважали таку стратегію приреченою на невдачу без попереднього створення в Галичині консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців. Покладаючи великі надії на місцевих, з метропольною Варшавою не зв'язаних поляків, вони зосереджували основну вагу на внутрішній організації монархістів, а не на зовнішніх союзниках, включно з Польщею.

¹ Див.: Pelenski J. Geschichtliches Denken und Politische Ideen V.Lypyns'kyjs. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Marburg, 1961. No.2. S.223-246; Idem. V.Lypyns'kyj's and the Problem of the Elite. *Harvard Ukrainian Studies*. Special Issue. Vol.IX.no.3/4/ December 1985. Pp.326-341; Pritsak O. V.Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History. *Ibid*. Pp.245-262; Pyziur E. V.Lypyns'kyj's Idea of Nation. *Ibid*. Pp.302-325.

² Див.: Потульницький В. А. В'ячеслав Казимирович Липинський і проблема політичної культури. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського*. Київ, 1993. С. 123-138; Його ж. Діалектика ідеології та політики в українській монархічній традиції ХХ століття. *Красназнавство*. Київ, 2018. №. 2. С. 29-40; Масненко В.В. Від «неісторичного» народу до «історичної» нації: спроба окреслення ідентифікаційного потенціалу української національної історіографії. *Historia-mentalnosctozsamosc: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*. Poznan, 2010. S.39-51; Ясь О.В.В.Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження).

Український історичний журнал. 2007. №.5. С.75-95; Його ж. Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В.Липинського. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2011/2012. Вип.6. С.160-174.

³ Див.: Потульницький В.А. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. 1918-1939. Київ, 1992. С.119-126,152-162; Його ж. Чи все щастя в соборності? Степан Томашівський та його державницька консервативна концепція. *Старожитності*. Київ, 1994. №. 5/6. С. 6-8; Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921-1939 рр.). *Pol-ska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Torun, 1997. S.371-394; Його ж. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм: від ідеологічного гурту до політичної партії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1997. Вип.3-4. С.309-338; Ясь О.В. Неоромантизм в історичній візії С.Томашівського. *Український історичний журнал*. 2011. №.4. С.195-214.

⁴ Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір. Київ, 2019. 310 с.

⁵ Там само. С.237-238, 240.

⁶ Див.: Bourdieu P. *Der Tote Packt den Lebenden*. Schriften zu Politik & Kultur 2. Hamburg, 1997. S.68-75. Встановлення правил гри між учасниками інтелектуального поля, ідентифікація групових інтересів його учасників та аналіз їхньої тактики представлений в іншій монографії видатного соціолога, написаній у співавторстві. Див.: Bourdieu P., Wacquant L. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago 1992.

⁷ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні. *Політика*. 1925. Ч. 1. С.4.

⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ – Філадельфія, 1995. С.ХХVI.

⁹ Липинський В. Україна на переломі. Філадельфія, 1991. С. 18-19.

¹⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 218.

¹¹ Липинський В. Україна на переломі. С. 207.

¹² Липинський В. Листування. Київ-Філадельфія, 2003. Т. 1 (А-Ж). С. 194.

¹³ Там само. С. 195.

¹⁴ Там само. С. 604.

¹⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 38.

¹⁶ Липинський В. Листування. Т. 1 (А-Ж). С. 606.

¹⁷ Там само. С. 641.

¹⁸ Липинський В. Україна на переломі. С. 136.

¹⁹ ЦДІА України, м. Львів. Ф. 359. Оп. I. Спр. 266. Арк. 80 зв.

²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 123.

²¹ Там само. С.312.

²² ЦДІА України, м. Львів. Ф.359. Оп.1. Спр. 266. Арк. 84,91.

²³ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні. *Політика*. 1925. Ч. I. С. 4.

²⁴ Там само. С. 4-5.

²⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 66.

²⁶ Там само. С. ХХV.

²⁷ Томашівський С. Погляд на стан людності Львівської землі в половині 18 ст. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1901. Т. 5. С. 4.

- ²⁸ Там само. Т. 5. С. 50.
- ²⁹ Див.: Томашівський С. Симон Петлюра. 1976. С. 3.
- ³⁰ Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. Берлін, 1922. С. 28-29.
- ³¹ Томашівський С. Українська історія. Нарис. Львів, 1919. Т. 1: Старинні і середні віки. С.223.
- ³² Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі: переклад стенограми відчиту улаженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12.04.1929 р. Львів, 1929. С.12.
- ³³ Там само. С. 23.
- ³⁴ Див. ширше.: Томашівський С. Війна і Україна. *Вісник Союзу Визволення України*. Відень, 1915. Ч. 29-30. С.2-3; Ч. 47-48. С. 1-2; Ч. 51-52. С. 1-2; Ч. 53-54. С.1-2; Ч. 59-60. С. 1-2.
- ³⁵ Томашівський С. Про ідею, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського з додатками. Львів, 1929. С. 93.
- ³⁶ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. С. 28.
- ³⁷ Томашівський С. Драгоманов і Галичина. *Політика*. 1925. Ч. 1-6. С.83-84.

REFERENCES

1. Bourdieu, P. (1997). *Der Tote Packt den Lebenden. Schriften zu Politik & Kultur 2*. Hamburg [in German].
2. Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago [in English].
3. Лупын's'kyj, V. (2003). *Lystuvannia*. (Vol. 1). Kyiv – Filadel'fiia [in Ukrainian].
4. Лупын's'kyj, V. (1995). *Lysty do brativ-khliborobiv*. Kyiv – Filadel'fiia [in Ukrainian].
5. Лупын's'kyj, V. (1925). Narody ponevoleni i narody nederzhavni. *Polityka*, 1 [in Ukrainian].
6. Лупын's'kyj, V. (1991). *Ukraina na perelomi*. Filadel'fiia [in Ukrainian].
7. Tomashivs'kyj, S. (1929). *Desiat' lit ukrains'koho pytannia v Pol'schi: pereklad stenoqramy vidchytu ulazhenoho Instytutom doslidiv natsional'nykh sprav u Varshavi 12.04.1929 r.* L'viv [in Ukrainian].
8. Tomashivs'kyj, S. (1925). Drahomanov i Halychyna. *Polityka*, 1-6 [in Ukrainian].
9. Tomashivs'kyj, S. (1922). *Pid kolesamy istorii. Narysy i statti*. Berlin [in Ukrainian].
10. Tomashivs'kyj, S. (1901). Pohliad na stan liudnosti L'vivs'koi zemli v polovyni 18 st. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy*, 5. L'viv [in Ukrainian].
11. Tomashivs'kyj, S. (1929). *Pro ideiu, heroiv i polityku: vidkrytyj lyst do V. Lypyn's'koho z dodatkami*. L'viv [in Ukrainian].
12. Tomashivs'kyj, S. (1919). *Ukrains'ka istoriia. Narys*, 1. L'viv [in Ukrainian].